

DUDITS ANDRÁS

A fordításban szerepet játszó nyelvi folyamatok osztályozásának didaktikai jelentősége

The didactic significance of classifying linguistic processes involved in translation

Recognizing the practical significance of the linguistic processes involved in translation, the paper presents a comprehensive taxonomy of translation operations and translation procedures, focusing on how translation-specific metalinguistic knowledge and, in particular, the ability to reflect on translation operations and translation procedures may contribute to the improvement of various forms of procedural knowledge relevant to professional translation. Based on the conceptual framework outlined in the introduction and centred on definitions and lists covering a wide range of phenomena related to the translation process as construed in its linguistic dimension (in terms of reception, production, and transfer), the paper discusses the ways in which declarative knowledge may be conducive to 1) exercising conscious control over linguistic processes in translation, 2) ensuring the efficiency and effectiveness of communication during translation, and 3) facilitating skills development in translator training.

Keywords: linguistic processes, translation operations, translation procedures, metalinguistic knowledge, translator training

Bevezetés

A fordítás folyamatának komplex jelensége praktikus szempontból több megnyilvánulási dimenzióban értelmezhető: a megrendelő és a fordító (mint nyelvi szolgáltató) vonatkozásában értelmezhető szolgáltatási folyamatként; a közlő és a befogadó, valamint a fordító (mint nyelvi közvetítő) vonatkozásában értelmezhető kommunikációs folyamatként; a fordító (mint nyelvi munkát végző nyelvhasználó) vonatkozásában pedig értelmezhető munkafolyamatot képező nyelvhasználatként. A fordítási folyamat ezen dimenziói közül mindazonáltal a nyelvi dimenzió tekinthető centrálisnak, hiszen a fordítói nyelvhasználatra épül az a szolgáltatás, amely egy adott munkafolyamat eredményeképpen lehetővé teszi a kommunikációt a forrásnyelvi közlő és a célnyelvi befogadó között. Ennek megfelelően a fordítási folyamat jelenségének megismerésében kiemelt jelentősége van a fordításban szerepet játszó nyelvi folyamatok megismerésének – amely nemcsak gyakorlati tapasztalatok szerzésén keresztül valósulhat meg, hanem elméleti reflexió révén is. A fordítás legelemibb részét képező nyelvi folyamatokra irányuló reflexió képességének kialakítása szempontjából pedig alapvető fontosságú a fordítói kompetencia fejlesztése, amely manapság javarészt a felsőoktatási intézmények által kínált fordítóképzési programok keretében történik.

A fentiekkel összefüggésben a jelen tanulmány fő célja rávilágítani arra, hogy a fordítási folyamat nyelvi dimenziójával kapcsolatos deklaratív tudás fokozott figyelmet érdemel a fordítói kompetencia fejlesztése szempontjából – tekintettel arra, hogy az effajta deklaratív tudás alapját képező fordításspecifikus metanyelvi ismeretek szakszerű átadása a fordítás oktatása során hozzájárulhat a kompetenciafejlesztés hatékonyságának és eredményességének biztosításához. A fordításspecifikus metanyelvi ismeretek relevanciájával kapcsolatos kijelentések megalapozásaként a tanulmány először kijelöli a vizsgáldás tárgyát képező jelenségek körét, majd egy olyan taxonómiát vázol fel, amely a különféle fordítási műveletek és fordítási eljárások hierarchikus rendszerbe foglalása révén lehetőséget kínál a nyelvi dimenzióban értelmezett komplex fordítási folyamat didaktikai célú konceptualizálására, illetve a fordításra irányuló reflexió megkönnyítésére. Ezt követik a fordításban szerepet játszó nyelvi folyamatok taxonómikus osztályozásának praktikus és didaktikai jelentőségével kapcsolatos megállapítások, amelyek a fordítói kompetenciafejlesztéssel összefüggő jelenségek mellett elsősorban a fordítói tudatossággal, valamint a fordítói kommunikációval összefüggő jelenségekre vonatkoznak.

A vizsgált jelenségek körének kijelölése

A tanulmányban a *fordítási folyamat* – mint terminus – az írott szövegek interlingvális írásbeli fordításának folyamatát jelöli. Ennek megfelelően a vizsgált jelenségek köre nem terjed ki az egyéb modalitásokban megvalósuló interlingvális fordításra (a szóbeli szövegek szóbeli fordítására, az írott szövegek szóbeli fordítására, a szóbeli szövegek írásbeli fordítására), valamint a fordítás egyéb megnyilvánulási formáira (pl. az intralingvális fordításra vagy az interszemiotikus fordításra) sem.

A tanulmány az egyéni fordítás folyamatának nyelvi dimenziójára fókuszál, így a *fordítási folyamat* fogalma az egyén nyelvműködésében megvalósuló folyamatként értelmezendő. Ebből adódóan a fordítási szolgáltatás szempontjából meghatározó egyéb szakemberek (pl. lektorok vagy korrektorok) szerepe nem képezi vizsgálat tárgyát, mint ahogyan a fordítás produktuma (a fordított szöveg) és a fordítás különböző aspektusai (kulturális, technikai, etikai stb. aspektusai) sem.

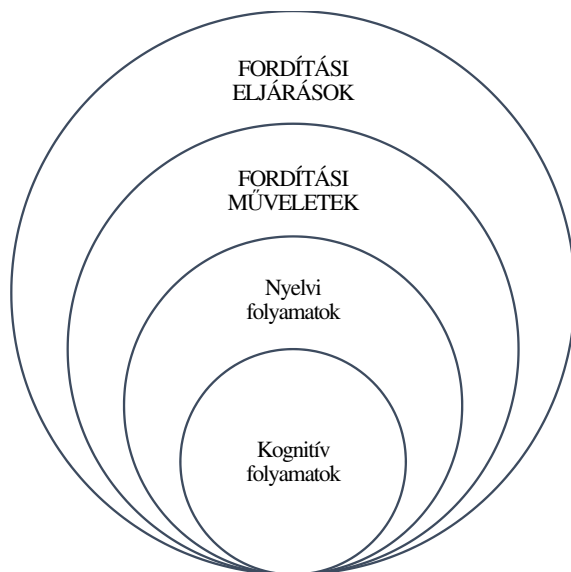
A tanulmány témája szempontjából a fordító által végzett fordítás folyamatának teljes egésze releváns. Éppen ezért a vonatkozó jelenségekre való reflexió nem korlátozódik a szegmensszintű reprodukció (azaz a munkamemóriában megvalósuló szó-, tagmondat- vagy mondatszintű átvitel/transzfer) jelenségére, hanem a szövegfeldolgozásra és a szövegalkotásra is kiterjed. Ennek megfelelően előtérbe kerül számos különböző mechanizmus, amely a forrásnyelvi szöveg első betűjének fordítói feldolgozásával kezdődő és a célnyelvi szöveg utolsó írásjelének fordítói feldolgozásáig terjedő fordítási folyamatban megnyilvánulhat. Ezt az összetett folyamatot, illetve a folyamat egyes elemeit és tényezőit több fordításkutató vizsgálta és vizsgálja – lásd pl. Bell (1991), Campbell–Wakim (2007), Göpferich–Jääskeläinen (2009), House (2011), Jakobsen (1999), Jääskeläinen–Tirkkonen-Condit (1991), Malmkjær (2000), Shreve–Angelone (2010). A folyamatorientált fordításelméleti kutatások többsége azonban a fordítási folyamat produktív, illetve reprodukzív mechanizmusainak vizsgálatára helyezi a hangsúlyt, és elsősorban a célnyelvi szövegalkotási technikákkal foglalkozik, mégpedig anélkül, hogy figyelmet (vagy kellő figyelmet) szentelne a folyamatot meg-

határozó receptív mechanizmusoknak, azaz a fordítói szövegfeldolgozásnak. Emellett az is megállapítható, hogy a fordítói szövegfeldolgozással kapcsolatos kutatások száma relatíve alacsony, ami különösen meglepő, ha figyelembe vesszük, milyen szignifikáns szerepe van az olvasásnak a fordítás folyamatában – abban a komplex folyamatban, amely minden esetben szükségszerűen olvasással kezdődik (a forrásnyelvi szöveg áttekintésére szolgáló szövegfeldolgozás formájában), és szükségszerűen olvasással is végződik (a célnyelvi szöveg ellenőrzésére szolgáló szövegfeldolgozás formájában). A fordítás folyamatát ilyen módon keretbe foglaló olvasás ugyanakkor azért is fokozottan releváns a folyamat egésze szempontjából, mert az olvasási mechanizmusok a fordításban nemcsak egyetlen, hanem számos különböző formában megnyilvánulnak (ahogyan arról az 1. és a 2. táblázat is tanúskodik). Ezeknek a fordításspecifikus olvasási jelenségeknek egy részéről többek között Dudits (2005, 2006, 2007, 2011); Göpferich–Jakobsen–Mees (2008), Macizo–Bajo (2004, 2006, 2009), Mossop (2001), Shreve et al. (1993), valamint Washbourne (2012) tanulmányai nyújtanak áttekintést.

Annak tudatában, hogy a fordítói szövegfeldolgozás jelentősége megegyezik a fordítói szövegalkotás jelentőségével, a tanulmányban a releváns kérdések tárgyalása egy átfogó (azaz nem a reprodukció/transzfer jelenségének konceptualizálására korlátozódó) elméleti keretbe ágyazódik. Az alábbiakban röviden felvázolt fogalmi rendszerben ennek megfelelően nemcsak a nyelvi produkcióhoz és reprodukcióhoz köthető különböző fordítási műveletekről és fordítási eljárásokról lehet képet alkotni, hanem a nyelvi recepcióhoz köthető fordítási műveletekről és fordítási eljárásokról is. Erre pedig praktikus szempontból többek között azért is szükség van, mert a fordítási folyamat alaposabb megismeréséhez és a fordítási kompetencia célirányosabb fejlesztéséhez hozzájárulhat az, ha a figyelem nem kizárólag azokra a jelenségekre irányul, amelyek például az átváltási művelet (Klaudy 1999) vagy a *shift* (Bakker–Koster–van Leuven–Zwart 1998) fogalmára épülő rendszerekben leírhatóak.

A fordítás folyamatának művelet- és eljárásalapú értelmezése

A *fordítási folyamat* kommunikációs aktus keretében megnyilvánuló interlingvális és interkulturális nyelvi közvetítés, amely egy forrásnyelvi szöveg célnyelvi szöveg formájában történő reprodukálása révén valósul meg (a fordítás reproductív folyamatként való értelmezéséről lásd Englund Dimitrova 2005). A forrásnyelvi szöveg célnyelvi szöveg formájában történő reprodukálása sokrétű folyamat, amely a nyelvi, illetve nyelvileg kódolt információk recepciójával, produkciójával és transzferálásával összefüggő nyelvi feladatok teljesítésére szolgáló különböző fordítási eljárások elvégzésére épül, illetve a különböző eljárások részét képező – receptív, produktív és transzferálási – fordítási műveletek végrehajtásán alapszik. A fordítás folyamatában tehát az adott fordítási aktus szempontjából releváns két nyelv használatát implikáló kognitív és nyelvi folyamatok alapvetően fordítási műveletekbe és az azokból álló fordítási eljárásokba szerveződő módon mennek végbe. Ennek megfelelően a kognitív folyamatok, a nyelvi folyamatok, a fordítási műveletek és a fordítási eljárások együttesen alkotják a nyelvi dimenzióban értelmezett fordítás komplex folyamatát, amelyben a kognitív folyamatok, a nyelvi folyamatok, a fordítási műveletek és a fordítási eljárások egymáshoz való viszonya hierarchikus. Ezt a hierarchikusságot szemlélteti az 1. ábra.

1. ábra. A fordítási folyamat hierarchikussága

Az 1. ábra a fordítási eljárások, a fordítási műveletek, a nyelvi folyamatok és a kognitív folyamatok közötti hierarchikus viszonyrendszer kétféle megközelítésben való értelmezését is lehetővé teszi. Az egymásba ágyazottságot szemléltető ábrázolásmód először is arra világít rá, hogy a fordítás folyamatának alapját kognitív folyamatokra épülő nyelvi folyamatok képezik – és ezekre a nyelvi folyamatokra épülnek a fordítási műveletek, a fordítási műveletekre pedig a fordítási eljárások. Ezenkívül az ábra azt is tükrözi, hogy a fordítás folyamatában a kognitív folyamatok nyelvi folyamatokban bomlanak ki, a nyelvi folyamatok pedig fordítási műveletekben, a fordítási műveletek pedig fordítási eljárásokban. Mindazonáltal bármelyik megközelítésben értelmeződik is a fordítás folyamata, a folyamat különböző szintjeinek viszonyrendszeréből az is következik, hogy a fordítási folyamat a nyelvi dimenziójában több absztrakciós szinten is leírható (ti. a kogníció, a nyelvműködés, a fordítási műveletek és a fordítási eljárások szintjén). Az alábbiakban ezeknek az absztrakciós szinteknek a rövid bemutatása, azaz a kognitív folyamatok, a nyelvi folyamatok, a fordítási műveletek és a fordítási eljárások fogalmának meghatározása, illetve a különböző műveletek és eljárások taxonómiájának táblázatos áttekintése következik (az egyes műveletek és eljárások meghatározását lásd Dudits 2018a).

Kognitív folyamatok

A *kognitív folyamatok* az emberi megismerés általános kontextusában olyan alapvető mentális mechanizmusok, amelyek az érzékelés és az észlelés eredményeképpen az elmében leképeződő információk (mentális reprezentációk) feldolgozása, tárolása, előhívása és felhasználása révén lehetővé teszik a gondolkodás szempontjából meghatározó különböző mentális feladatok végrehajtását – például a tudatosítást, az azo-

nosítást, az összehasonlítást, a következtetést, a döntést, a problémamegoldást (vö. Neisser 1976). A kognitív folyamatok egy része automatikus (figyelmet nem, vagy csak részben igénylő) folyamat, más része kontrollált (fokozott figyelmet igénylő) folyamat (lásd Czigler 2007).

Nyelvi folyamatok

A *nyelvi folyamatok* olyan kognitív folyamatok, amelyek a mentális nyelvi reprezentáció különböző szintjein (úm. grafémikus, morfémikus, lexikai, szintaktikai, szemantikai, pragmatikai reprezentációs szint) megvalósulva biztosítják a nyelvi, illetve nyelvileg kódolt információk recepcióját, azaz dekódolását és/vagy értelmezését, valamint a nyelvi információk produkcióját, azaz kódolását és/vagy kifejezését (vö. Warren 2013). A fordítás keretében egymással kombinálódva ugyanezek a nyelvi folyamatok teszik lehetővé a nyelvileg kódolt információk transzferálását (a forrásnyelvi dekódolás és/vagy értelmezés és a célnyelvi kódolás és/vagy kifejezés egymással közvetlen kölcsönhatásban álló megvalósulását). A nyelvi folyamatok lehetnek részben vagy egészben automatikus (azaz kognitív/figyelmi kapacitásokat kevésbé igénylő) folyamatok, vagy részben vagy egészben kontrollált (azaz kognitív/figyelmi kapacitásokat fokozottabban igénylő) folyamatok (lásd Németh 2006).

Fordítási műveletek

A *fordítási művelet* receptív és/vagy produktív nyelvi folyamatokon alapuló olyan nyelvi művelet, amely a két nyelv használatát implikáló fordítás folyamatában a nyelvi recepcióval, produkcióval vagy transzferálással összefüggő nyelvi feladatok teljesítésére (pl. dekódolásra, jelentésazonosításra, verbalizálásra, grafémikus kódolásra) szolgál. Kognitív szempontból a fordítási műveletekben verbális (forrásnyelvi és/vagy célnyelvi) és/vagy nonverbális (azaz képzetalapú és/vagy fogalmi és propozicionális jellegű) mentális reprezentációk egyaránt szerepet játszanak, illetve játszhatnak; a műveletek végrehajtása pedig történhet részben vagy egészben automatikusan (azaz kognitív/figyelmi kapacitásokat kevésbé igénylő módon), vagy részben vagy egészben kontrolláltan (azaz kognitív/figyelmi kapacitásokat fokozottabban igénylő módon).

A részint Vinay és Darbelnet (1958/1995), Klaudy (1999, 2003, 2004) és Dudits (2011, 2017) terminusainak adaptálása nyomán megnevezett fordítási műveletek teljes rendszerét az 1. táblázat szemlélteti (a vonatkozó fordításelméleti terminológiai kérdésekről lásd Chesterman 2005). Az egyes műveletek neve az adott művelet funkcióját és/vagy eredményét hivatott tükrözni, és nem utal arra, hogy a művelet végrehajtása közben milyen mentális reprezentációk (forrásnyelvi, célnyelvi és/vagy nonverbális reprezentációk) aktiválódnak, illetve kerülnek egymással kölcsönhatásba a fordító munkamemóriájában. Ennek megfelelően például a *transzkódolás* terminus nem úgy értelmezendő, hogy a fordító az adott forrásnyelvi reprezentációt a vonatkozó nonverbális reprezentáció tudatosulása nélkül felelteti meg a korrespondáló célnyelvi reprezentációnak, hanem úgy, hogy a célnyelvi verbalizáláshoz – automatikusan vagy kontrollált módon – a vonatkozó forrásnyelvi elemnek rendszerszinten megfeleltethető célnyelvi elemet választja, vagy átírást/átvételt alkalmaz (vö. Seleskovitch 1978, Tirkkonen-Condit 2005).

Receptív fordítási műveletek		
Fordítási áttekintő olvasás		
Fordítási szövegértő olvasás		
Fordítási szövegalkotási célú olvasás		
Fordítási ismeretszerző olvasás		
Fordítási kereső olvasás		
Fordítási összehasonlító olvasás		
Fordítási ellenőrző olvasás		
Fordítási korrektúraolvasás		
Produktív fordítási műveletek		
Fordítási produkciós írás		
Fordítási modifikációs írás		
Fordítási reciklációs írás		
Fordítási facilitációs írás		
Transzferálási fordítási műveletek		
Interlingvális transzkódolás	Interlingvális lexikai transzformáció	Interlingvális grammatikai transzformáció
Szó szerinti fordítás	Lexikai explicitáció	Grammatikai explicitáció
Transzliteráció	Lexikai implicitáció	Grammatikai implicitáció
Transzkripció	Lexikai addíció	Grammatikai addíció
Tükörfordítás	Lexikai omisszió	Grammatikai omisszió
	Lexikai asszociáció	Grammatikai moduláció
	Lexikai disszociáció	Grammatikai transzpozíció
	Lexikai moduláció	Grammatikai redisztribúció
	Lexikai kompenzáció	Grammatikai integráció
	Lexikai normalizáció	Grammatikai szeparáció
		Grammatikai normalizáció

1. táblázat. A fordítási műveletek rendszere

Fordítási eljárások

A *fordítási eljárás* receptív, produktív és/vagy transzferálási fordítási műveletekből (azaz a fordítási folyamat keretében zajló receptív és/vagy produktív nyelvi folyamatokon alapuló nyelvi műveletekből) álló olyan műveletsorozat, amely a szöveg reprodukálás átfogó céljának alárendelt valamely specifikus cél megvalósítására szolgál a két nyelv használatával járó fordítás folyamatában. A fordítási eljárásban az adott eljárás alapját képező fő fordítási műveletek sorozata kiegészítő fordítási műveletekkel és kognitív segédfolyamatokkal kombinálódik, illetve kombinálódhat. Kiegészítő fordítási műveleteknek azok a fordítási műveletek minősülnek, amelyek az adott fordítási eljárás alapját képező fő fordítási műveletek végrehajtását az eljárás során elősegítik. Kognitív segédfolyamatoknak pedig azok az alapvető kognitív folyamatok (pl. tudatosítási, választási, döntési folyamatok) tekinthetők, amelyek az adott eljárásban szerepet játszanak. A fordítási folyamaton belüli specifikus célok megvalósítására szolgáló fordítási eljárások teljes rendszerét a 2. táblázat szemlélteti (vö. Superceanu 2004 *procedure* terminusa, továbbá a vonatkozó terminológiai kérdésekről lásd Klauďy 2014).

Fordítási eljárások
Fordítási szövegáttekintési eljárás
Fordítási szövegértési eljárás
Fordítási szöveges ismeretszerzési eljárás
Fordítási szövegelem-keresési eljárás
Fordítási szöveg reprodukációs eljárás
Fordítási szöveg-összehasonlítási eljárás
Fordítási szövegellenőrzési eljárás
Fordítási szövegmódosítási eljárás
Fordítási szövegkorrektúrázási eljárás

2. táblázat. A fordítási eljárások rendszere

A fordítási műveletek és eljárások átfogó osztályozásának előnyei

A tanulmányban felvázolt hierarchikus taxonómiában mindazon fordítási műveletek és fordítási eljárások konceptualizálódnak (illetve konceptualizálhatóak), amelyek a forrásnyelvi szöveg első betűjének fordító általi feldolgozásával kezdődő és a célnyelvi szöveg utolsó írásjelének fordító általi feldolgozásáig terjedő komplex fordítási folyamat során potenciálisan megnyilvánulhatnak. A taxonómia tehát nem korlátozódik a munkamemóriában megvalósuló szó-, tagmondat- vagy mondatszintű átvitel/transzfer különféle fajtáinak osztályozására. Ennek az átfogó megközelítésnek az alapját pedig az a meggyőződés képezi, hogy a fordítás komplex folyamatában a szövegfeldolgozási és a szövegalkotási mechanizmusok épp olyan jelentősek, mint azok az átviteli mechanizmusok, amelyekre a fordítóképzésben és a fordításkutatásban fokozott figyelem irányul (Magyarországon elsősorban Klaudy Kinga meghatározó munkássága nyomán). Éppen ezért elengedhetetlen, hogy a fordítási tevékenységre való elméleti reflexiónak minden olyan jelenség tárgyát képezze, amely a fordítás folyamata szempontjából fontos. Ha pedig figyelembe vesszük, hogy a fordítás folyamatában kétségkívül a nyelvi folyamatok a legfontosabbak, akkor kijelenthető, hogy a nyelvi közvetítésben szerepet játszó nyelvi folyamatokkal kapcsolatos deklaratív tudás különösen relevánsnak tekinthető. Ennek a deklaratív tudásnak a fejlesztéséhez járulhat hozzá a tanulmányban bemutatott fogalmi keret, amely lehetőséget kínál a fordítási folyamatban megnyilvánuló különböző szintű mentális folyamatok és az azok közötti összefüggések és kölcsönhatások konceptualizálására egyaránt. Habár a vonatkozó összefüggések és kölcsönhatások részletezése meghaladja a tanulmány kereteit, a fordítás folyamatának művelet- és eljárásalapú értelmezése talán önmagában is elegendő a releváns jelenségek tudatosításának elősegítéséhez, illetve a metanyelvi ismeretek praktikus jelentőségének érzékeltetéséhez.

Nyelvi tudatosság – tudatos kontroll és tudatos döntéshozatal

A fordítás folyamatával kapcsolatos metanyelvi ismeretek jelentőségéről önmagában már az is tanúskodik, hogy az elmúlt évtizedben a fordításkutatók körében fokozott érdeklődés mutatkozott a fordítói metakogníció iránt – ezt a tudományos érdeklődést példázza többek között Alves (2005), Angelone (2010), Angelone–Shreve (2011), Ber-

gen (2009), Echeverri (2015), valamint Fernández–Zabalbeascoa (2012) tanulmánya is. A vonatkozó kutatások nyomán pedig megállapítható, hogy habár a professzionális fordítókra jellemző fordítói nyelvhasználat esetében kiemelt jelentősége van a procedurális tudásnak, illetve a nyelvi folyamatok fokozott proceduralizálódottságának (azaz a készségszintű nyelvhasználatnak), az effajta procedurális tudás mellett kiemelten fontos mindaz a deklaratív tudás is, amely a különféle nyelvi folyamatokra vonatkozik (vö. Turi–Németh–Hoffmann 2014). A metanyelvi ismeretek jelentősége konkrétan abban áll, hogy lehetővé teszik a fordító számára, hogy tudatos kontrollt gyakoroljon a munkamemóriájában végbemenő különböző nyelvi folyamatok felett (pl. stratégiatervezés, stratégiaellenőrzés és stratégiamódosítás révén), ezzel is elősegítve a nyelvhasználattal összefüggő kognitív feladatok megoldását (vö. Cs. Czachesz 1998). A fordításban ezeknek a kognitív feladatoknak a többsége a mentális reprezentációk három fajtájának feldolgozására épül: a fogalom- és/vagy képzetalapú, propozicionálisan és/vagy vizuálisan kódolt *nonverbális* reprezentációk feldolgozására; a *forrásnyelvi* verbális reprezentációk feldolgozására; és a *célnyelvi* verbális reprezentációk feldolgozására. A tudatos kontroll pedig – a legtágabb értelmezésben – azt jelenti, hogy a fordító képes az információk feldolgozása és felhasználása szempontjából korlátozott kapacitású elméjének mentális erőforrásait megfelelően allokálni, azaz figyelemével az aktuális ingerek és intenciók által determinált kognitív feladatra, illetve az adott feladat megvalósítása céljából releváns mentális reprezentációkra összpontosítani (a két nyelv használata esetén aktiválódó nonverbális és nyelvi reprezentációk összefüggéseiről lásd Navracscics 2011). A leelemibb kognitív mechanizmusok szabályozását szolgáló effajta tudatosság azért is különösen fontos, mert a figyelem, az észlelés és az emlékezet különféle mechanizmusai nemcsak pozitív (facilitáló) hatást gyakorolhatnak a fordítás folyamatára, hanem adott esetben olyan negatív (inhibáló) hatással is bírhatnak, amelynek következményei a fordított szövegben akár konkrét hibák formájában is megnyilvánulhatnak (lásd Dudits 2018b). A fordítói tudatosság ugyanakkor nem korlátozódik a nyelvműködést alapvetően meghatározó kognitív mechanizmusok tudatos kontrolljára, hanem kiterjed a fordítói döntéshozatalra is (vö. Wilss 2001) – többek között akkor, amikor a fordító a fordítási folyamat különböző szakaszaiban, illetve pontjain a fordítási eljárásokkal és a fordítási műveletekkel kapcsolatos tudása alapján elhatározza, hogy milyen fordítási eljárásokat alkalmazzon, és eldönti, hogy az egyes eljárások keretében milyen fordítási műveleteket hajtson végre.

Tudatos kommunikáció – hatékonyság és eredményesség

A fordító kognitív és nyelvi mechanizmusokkal kapcsolatos deklaratív tudása nemcsak a fordítási kompetencia és performancia szempontjából releváns, hanem a fordítási munkafolyamat hatékonyságát és eredményességét tekintve is. A fordítási folyamat megelőző, a folyamat közbeni, valamint a folyamatot követő szakmai kommunikáció megfelelősége ugyanis többek között attól is függ, hogy a fordító képes-e szakszerűen verbalizálni a fordítási folyamattal kapcsolatos mindazon gondolatait (igényeit és észrevételeit), amelyek közvetlen vagy közvetett módon összefüggésben állnak az adott folyamatot determináló különféle kognitív és nyelvi mechanizmusokkal. Az effajta metanyelvi tudásra épülő fordítói kommunikáció például különösen fontos szerepet játszik a célnyelvi szöveg elvárt minőségével kapcsolatos megállapodásban, valamint

a szövegminőséget alapvetően befolyásoló fordítói szövegellenőrzés praktikus feltételeinek biztosításában – akár a folyamatban részt vevő egyéb szakemberekkel (projektmenedzserrel, terminológussal, lektorral stb.), akár a megrendelővel kommunikál a fordító. A szakszerű kommunikáció jelentőségére ugyanakkor nemcsak a gyakorlati tapasztalatok nyomán, hanem az elméleti szakemberek által kidolgozott kompetencia-modellek alapján is lehet következtetni. A fordítás jelenségével kapcsolatban verbalizálható tudást ugyanis mind a PACTE Group néven ismert kutatócsoport, mind pedig a mesterszintű fordítóképzéssel foglalkozó európai uniós szakértői csoport (EMT Expert Group) kompetenciamodellje magában foglalja. A PACTE Group (2000, 2003, 2008, 2014) a fordítással kapcsolatos tudásnak (*knowledge about translation*) nevezi azt a deklaratív tudást, amely a fordítással összefüggő kijelentések megfogalmazását lehetővé teszi a fordító számára. Ezzel szemben az európai uniós szakértői csoport (EMT Expert Group 2009) a szolgáltatásnyújtási kompetencia (*translation service provision*) részének tekinti annak a metanyelvnek az ismeretét (vö. Klaudy 2014), amelynek alkalmazásával a fordító a megrendelővel kommunikál. Bármilyen terminus jelöli is azt a kompetenciát, amelynek révén a fordító (mint nyelvi szolgáltató) más szakemberekkel vagy a megrendelővel kommunikál, a felek közötti közlésfolyamatok a nyelvi szolgáltatás komplex folyamatának különböző fázisaiban több általános szempontból is relevánsak (lásd még Dudits 2018c):

1. A kommunikációs folyamatok a fordítási folyamatot megelőző fázisban meghatározóak a megbízás létrejötte szempontjából, illetve determinálják a megbízás kereteit és feltételeit.
2. A kommunikációs folyamatok a fordítási fázisban meghatározzák a célnyelvi szöveg jellemzőit.
3. A kommunikációs folyamatok a fordítási folyamatot követő fázisban a vonatkozó adminisztratív teendők ellátásának részét képezik, továbbá szükség esetén lehetőséget adnak a célnyelvi szöveg megfelelőségének alátámasztására, illetve a szöveg igény szerinti módosítására.

Tudatos kompetenciafejlesztés – a taxonómia haszna a fordításoktatásban

Az alábbi megállapítások annak illusztrálására szolgálnak, hogy a fordítási műveletekkel és eljárásokkal kapcsolatos metanyelvi ismeretek hogyan egészítik ki a fordításhoz szükséges procedurális tudást, illetve hogyan járulnak hozzá annak megfelelő (célirányos, stratégikus) alkalmazásához – akkor, amikor valaki fordítani tanul. A metanyelvi ismereteknek a fordítói kompetencia fejlesztésében betöltött praktikus szerepével kapcsolatos kijelentések természetesen egytől egyig annak tudatában fogalmazódnak meg, hogy a procedurális tudást, azaz a készségszintű fordítói nyelvhasználatot nem helyettesítheti a fordítónak a nyelv működésével, illetve konkrétan a fordítási műveletekkel és eljárásokkal kapcsolatos deklaratív tudása.

Az a tény, hogy a professzionális fordítók képzésének elsődleges színterét felsőoktatási intézmények alkotják (és nem nyelviskolák vagy szakképzést nyújtó középiskolák), önmagában is indokolja a fordítással – mint értelmiségi szakemberek által végzett tevékenységgel – kapcsolatos deklaratív tudás átadására szolgáló módszerek integrálását a fordítóképzésbe. A fordítói kompetencia kialakítására és fejlesztésére szolgáló

képesnek tehát ideális esetben egy olyan fordításelméleti komponens is részét képezi (vö. Baker 2018), melynek funkciója az elméleti reflexióra való képesség kibontakoztatása, illetve azon keresztül a fordításhoz szükséges praktikus készségek (a releváns procedurális tudás) fejlesztésének elősegítése. A fordítás jelenségének komplexitásából adódóan a fordításelmélet (mint diszciplína) ugyanakkor meglehetősen szerteágazó, és ennek megfelelően a fordítással kapcsolatos deklaratív tudásnak számos tárgya lehet – amelyekről részben képet ad James Holmesnak a fordításelméleti kutatások típusait osztályozó klasszikus taxonómiája (Holmes 1988). A fordítás vetületei közül a jelen tanulmányban felvázolt elméleti keret és az abban körvonalazott taxonómia a fordítás *folyamatát* alkotó részfolyamatok osztályozására fókuszál, így elsősorban a *fordítási folyamattal* kapcsolatos deklaratív tudás elsajátítását segítheti (lásd Dudits 2019).

A fordítási folyamat célok, illetve feladatok alapján történő megközelítése, valamint a folyamat részfolyamatokra, illetve eljárásokra és műveletekre tagoltságának tudatosítása – didaktikai szempontból – több okból is hasznosnak tekinthető:

1. A fordítási folyamat célok alapján történő konceptualizálása lehetővé teszi annak tudatosítását, hogy a fordítás folyamatában a forrásnyelvi szöveg célnyelvi szöveg formájában történő reprodukálása a reprodukció átfogó céljának alárendelt különböző részcélok különálló (de összehangolt) teljesítésén keresztül valósul meg.
2. A fordítási folyamat célok alapján történő konceptualizálása lehetővé teszi a célnyelvi szövegalkotásnak alárendelt specifikus célok (úm. szövegáttekintés, szövegértés, szöveges ismeretszerzés, szövegelem-keresés, szövegproduktálás, szöveg-összehasonlítás, szövegellenőrzés, szövegmódosítás, szövegkorrektúrázás) olyan nyelvi feladatokként való értelmezését, amelyeknek a megoldása pontosan meghatározható *fordítási eljárások* elvégzése és *fordítási műveletek* végrehajtása révén történik (vö. Superceanu 2004 *procedure* terminusa, továbbá a vonatkozó terminológiai kérdésekről lásd Klaudy 2014).
3. A fordítás folyamatának eljárás- és műveletalapú megközelítése, illetve a folyamat részfolyamatokra, azaz eljárásokra és műveletekre való tagolása átláthatóbbá teszi a meglehetősen összetett fordítási folyamatot, így a nyelvműködésre való reflexiót elősegítve, megkönnyíti a folyamat során teljesítendő különféle nyelvi feladatokhoz köthető receptív, produktív és transzferálási mechanizmusok tudatos kontrollálását.
4. A fordítási folyamatot alkotó fordítási eljárásokkal és fordítási műveletekkel, valamint az azok alapját képező nyelvi és kognitív folyamatokkal kapcsolatos ismeretek átadása hozzájárul a kompetenciafejlesztésre szolgáló oktatási módszerek hatékonyságának és eredményességének biztosításához. A *hatékonyság* vonatkozásában a funkcionális elméleti ismeretek közvetítésének jelentősége abban áll, hogy a fordítóképzésben részt vevő leendő fordítónak a megfelelő deklaratív tudásra szert téve lehetősége nyílik a fordításhoz szükséges procedurális tudás *célirányos* (azaz az egyes nyelvi részkompetenciák fejlesztésére fókuszáló) megszerzésére. A heurisztikus módszerekkel ellentétben a deklaratív tudásra épülő stratégikus tapasztalatszerzés egyik legfőbb előnye pedig az, hogy segítségével a kompetencia kialakítása és fejlesztése rövidebb idő alatt megvalósítható, mint

a próba-szerencse módszere révén. Az *eredményesség* vonatkozásában ugyanakkor a deklaratív tudás, illetve konkrétan a metakogníció jelentőségét az adja, hogy az abból fakadó tudatosság fokozott biztosítékot jelent a fordítás szempontjából különösen fontos proceduralizáció megfelelőségére, vagyis arra, hogy a leendő fordító helyesen tanulja meg, illetve gyakorolja mindazoknak a fordítási eljárásoknak az elvégzését és mindazoknak a fordítási műveleteknek a végrehajtását, amelyeknek az idővel készségszintűvé váló elvégzése és végrehajtása majd alapvetően meghatározza egyéni fordítási kompetenciáját. A fordítás oktatásával összefüggésben ugyanakkor az is említést érdemel, hogy a fordítási folyamat célok és feladatok, illetve eljárások és műveletek alapján történő konceptualizálása pontosabbá teheti a fordítási, illetve a fordítói kompetenciafejlesztés szempontjából meghatározó fordításértékelést, azaz az oktatói visszajelzést (amely ideális esetben kellően objektív és informatív).

Konklúzió

A tanulmányban ismertetett taxonómiában azok a fordítási műveletek és fordítási eljárások konceptualizálódnak, amelyek a fordítási folyamat kezdő és záró mozzanata közötti – teljes – folyamatban megnyilvánulhatnak. A műveletek és eljárások osztályozási rendszere tehát nem korlátozódik a munkamemóriában megvalósuló átvitel/transzfer különböző típusainak (pl. az átváltási műveletek fajtáinak) osztályozására. Ennek az átfogó szemléletnek az alapját pedig az adja, hogy 1. a fordítás komplex folyamatában a szövegfeldolgozási és a szövegalkotási mechanizmusok ugyanolyan jelentőséggel bírnak, mint az átviteli mechanizmusok, továbbá 2. fontos, hogy a fordítás oktatása keretében megvalósuló elméleti reflexiónak minden olyan jelenség tárgyát képezze, amely a fordítás folyamatát meghatározza. A széleskörű – fordítás-specifikus – metanyelvi ismeretek jelentőségét felismerve ugyanakkor azt is hangsúlyozni kell, hogy a fordításban szerepet játszó nyelvi folyamatokkal kapcsolatos deklaratív tudás, illetve a fordítási műveletekkel és a fordítási eljárásokkal kapcsolatos tudás megszerzése nem helyettesíti (csupán kiegészíti, illetve segíti) a fordítási tevékenység gyakorlását, azaz a vonatkozó procedurális tudás tapasztalatszerzés révén történő elsajátítását, amely a fordítási rutin kialakításának legfőbb alapját képezi.

IRODALOM

- Alves, F. (2005): Bridging the Gap between Declarative and Procedural Knowledge in the Training of Translators: Meta-reflection under scrutiny. *Meta*, 50/4, 1–25.
- Angelone, E. (2010): Uncertainty, Uncertainty Management, and Metacognitive Problem Solving in the Translation Task. In: Shreve, G. M. – Angelone, E. (eds.) *Translation and Cognition*. Amsterdam: John Benjamins, 17–40.
- Angelone, E. – Shreve, G. M. (2011): Uncertainty Management, Metacognitive Bundling in Problem-solving and Translation Quality. In: O'Brien, Sh. (ed.) *Cognitive Exploration of Translation*. New York: Continuum, 108–130.
- Baker, M. (2018): *In Other Words. A Coursebook on Translation. Third Edition*. London & New York: Routledge.

- Bakker, M. – Koster, C. – van Leuven-Zwart, K. (1998): Shifts of Translation. In: Baker, M. (ed.) *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. London: Routledge, 226–231.
- Bell, R. T. (1991): *Translation and Translating. Theory and Practice*. London: Longman.
- Bergen, D. (2009): The Role of Metacognition and Cognitive Conflict in the Development of Translation Competence. *Across Languages and Cultures*, 10/2, 231–250.
- Campbell, S. – Wakim, B. (2007): Methodological Questions about Translation Research: A Model to Underpin Research into the Mental Processes of Translation. *Target*, 19/1, 1–19.
- Chesterman, A. (2005): Problems with strategies. In: Károly, K. – Főris, Á. (eds.) *New Trends in Translation Studies*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 18–28.
- Czigler István (2007). Figyelem: információfeldolgozás, teljesítmény. In: Csépe Valéria – Győri Miklós – Ragó Anett (szerk.) *Általános Pszichológia I. Nyelv, tudat, gondolkodás*. Budapest: Osiris, 511–552.
- Cs. Czachesz Erzsébet (1998): *Olvasás és pedagógia*. Szeged: Mozaik Oktatási Stúdió.
- Dudits András (2005): Korlátozott betűhiba-észlelési képesség és a fordítói korrektúraolvasás szerepe a fordításban. *Fordítástudomány*, 7/2, 67–79.
- Dudits András (2006): A fordítói olvasást meghatározó részkompetenciák és értékelésük a fordítóképzésben. *Szaknyelv és szakfordítás 2005–2006*, 118–136.
- Dudits András (2007): A fordítói elemző olvasás elméleti és gyakorlati kérdései. *Alkalmazott Nyelvtudomány*, 7/1–2, 151–165.
- Dudits András (2011): *A fordítói olvasás kognitív és gyakorlati mechanizmusai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Dudits András (2017): Kogníció és metakogníció a fordításban és a fordítóképzésben. In: Kóbor Márta – Csikai Zsuzsanna (szerk.) *Iránytű az egyetemi fordítóképzéshez. A kompetenciafejlesztés új fókuszai*. Pécs: Kontraszt Kiadó, 52–72.
- Dudits András (2018a): Az átváltási műveleteken túl. A fordítási műveletek és eljárások taxonómiája. *Fordítástudomány*, 20/2, 28–52.
- Dudits András (2018b): A deklaratív tudás és a szakmai kommunikációs készség jelentősége a fordításban. In: Dombi Judit – Farkas Judit – Gúti Erika (szerk.) *Aszimmetrikus kommunikáció – aszimmetrikus viszonyok. XXVI. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus*. Bicske: SZAK Kiadó, 508–523.
- Dudits András (2018c): A kommunikációs folyamatok relevanciája a fordítási szolgáltatás minőségének értékelése szempontjából. In: Hilóczki Ágnes – Fischer Márta – Csikai Zsuzsanna (szerk.) *Fókuszban a fordítás értékelése. Tanulmányok a BME INYK Tolmács- és Fordítóképző Központ 2017. szeptember 29–30-án megrendezett Őszi Konferenciájának előadásaiból*. Budapest: BME, 105–124.
- Dudits András (2019): A fordításspecifikus metanyelvi ismeretek szerepe a professzionális fordításban. In: Szoták Szilvia (szerk.) *Diszciplínák találkozása: Nyelvi közvetítés a XXI. században*. Budapest: Országos Fordító és Fordításhitelesítő Iroda, 57–71.
- Echeverri, Á (2015): Translator Education and Metacognition: Towards Student-centered Approaches to Translator Education. In: Cui, Ying – Zhao, Wei (eds.) *Handbook of Research on Teaching Methods in Language, Translation and Interpretation*. Hershey: Information Science Reference, 297–323.
- EMT Expert Group (2009): *Competences for Professional Translators, Experts in Multilingual and Multimedia Communication*. https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/emt_competences_translators_en.pdf
- Englund Dimitrova, B. (2005): *Expertise and Explicitation in the Translation Process*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Fernández, F. – Zabalbeascoa, P. (2012): Developing Trainee Translators' Strategic Subcompetence through Metacognitive Questionnaires. *Meta*, 57/3, 740–762.
- Göpferich, S. – Jääskeläinen, R. (2009): Process Research into the Development of Translation Competence: Where are We, and Where Do We Need to Go? *Across Languages and Cultures*, 10/2, 169–191.

- Göpferich, S. – Jakobsen, A. L. – Mees, I. M. (2008, eds.): *Looking at Eyes. Eye-tracking Studies of Reading and Translation Processing*. Copenhagen: Samfundslitteratur.
- Holmes, J. (1988): *Translated. Papers on Literary Translation and Translation Studies*. Amsterdam: Rodopi.
- House, J. (2011): Translation and Bilingual Cognition. In: Cook, V. – Basseti, B. (eds.) *Language and Bilingual Cognition*. New York: Psychology Press, 519–528.
- Jääskeläinen, R. – Tirkkonen-Condit, S. (1991): Automatised Processes in Professional vs. Non-professional Translation: A Think-aloud Protocol Study. In: Tirkkonen-Condit, S. (ed.) *Empirical Research in Translation and Intercultural Studies*. Tübingen: Gunter Narr Verlag, 89–109.
- Jakobsen, A. L. (1999): Logging Target Text Production with Translog. In: Hansen, G. (ed.) *Probing the Process in Translation: Methods and Results. Copenhagen Studies in Language 24*. Frederiksberg: Samfundslitteratur, 9–20.
- Klaudy Kinga (1999): *Bevezetés a fordítás gyakorlatába*. Budapest: Scholastica.
- Klaudy Kinga (2003): *Languages in Translation. Lectures on the Theory, Teaching and Practice of Translation*. Budapest: Scholastica.
- Klaudy Kinga (2004): Az implicitációról. In: Navracsics Judit – Tóth Szergej (szerk.) *Nyelvészet és interdiszciplinaritás. Köszöntőkönyv Lengyel Zsolt 60. születésnapjára*. Szeged: Generália, 70–75.
- Klaudy Kinga (2014): A fordítástudomány neve, természete és terminológiája. In: Navracsics Judit (szerk.) *Transzdiszciplináris üdvözetek Lengyel Zsolt számára*. Budapest–Veszprém: Gondolat Kiadó – Pannon Egyetem MFTK, 9–19.
- Macizo, P. – Bajo, M. T. (2004): When Translation Makes the Difference: Sentence Processing in Reading and Translation. *Psicológica*, 25, 181–205.
- Macizo, P. – Bajo, M. T. (2006): Reading for Repetition and Reading for Translation: Do They Involve the Same Process? *Cognition*, 99, 1–34.
- Macizo, P. – Bajo, M. T. (2009): Schema Activation in Translation and Reading: A Paradoxical Effect. *Psicológica*, 30, 59–89.
- Malmkjær, K. (2000): Multidisciplinarity in Process Research. In: Tirkkonen-Condit, S. – Jääskeläinen, R. (eds.) *Tapping and Mapping the Processes of Translation and Interpreting*. Amsterdam: John Benjamins, 163–170.
- Mossop, B. (2001): *Revising and Editing for Translators*. Manchester: St. Jerome Publishing.
- Navracsics Judit (2011): *Szóaktiváció két nyelven*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Neisser, U. (1976): *Cognition and Reality*. San Francisco, CA: Freeman.
- Németh Dezső (2006): *A nyelvi folyamatok és az emlékezeti rendszerek kapcsolata*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- PACTE Group (2000): Acquiring Translation Competence: Hypotheses and Methodological Problems in a Research Project. In: Beeby, A. – Ensinger, D. – Presas, M. (eds.) *Investigating Translation*. Amsterdam: John Benjamins.
- PACTE Group (2003): Building a Translation Competence Model. In: Alves, F. (ed.) *Triangulating Translation: Perspectives in Process Oriented Research*. Amsterdam: John Benjamins.
- PACTE Group (2008): First Results of a Translation Competence Experiment. Knowledge of Translation and Efficacy of the Translation Process. In: Kearns, J. (ed.) *Translator and Interpreter Training. Issues, Methods and Debates*. London: Continuum.
- PACTE Group (2014): First Results of PACTE Group's Experimental Research on Translation Competence Acquisition: The Acquisition of Declarative Knowledge of Translation. In: Muñoz Martín, R. (ed.) *Minding Translation. Con la Traducción en Mente, Special Issue of MonTI. Monografías de Traducción e Interpretación 1*, 85–115.
- Seleskovitch, D. (1978): Language and Cognition. In: Gerver, D. – Sinaiko, W. (eds.) *Language, Interpretation and Communication*. New York: Plenum Press, 333–341.

- Shreve, G. M. – Angelone, E. (2010, eds.): *Translation and Cognition*. Amsterdam: John Benjamins.
- Shreve, G. M. – Schäffner, Ch. – Danks, J. H. – Griffin, J. (1993): Is There a Special Kind of “Reading” for Translation? An Empirical Investigation of Reading in the Translation Process. *Target*, 5/1, 501–518.
- Superceanu, R. (2004): Translation Procedures: A Didactic Perspective. *Perspectives: Studies in Translationology*, 12/3, 194–207.
- Tirkkonen-Condit, S. (2005): The Monitor Model Revisited: Evidence from Process Research. *Meta*, 50/2, 405–414.
- Turi Zsolt – Németh Dezső – Hoffmann Ildikó (2014): Nyelv és emlékezet. In: Pléh Csaba – Lukács Ágnes (szerk.) *Pszicholingvisztika*. Budapest: Akadémia Kiadó, 743–776.
- Vinay, J-P. – Darbelnet, J. (1958/1995): *Comparative Stylistics of French and English. A Methodology for Translation*. Amsterdam: Benjamins.
- Wilss, W. (2001): Decision making in translation. In: Baker, M. (ed.) *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. London: Routledge, 57–60.
- Warren, P. (2013): *Introducing Psycholinguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Washbourne, K. (2012): Active, Strategic Reading for Translation Trainees: Foundations for Transactional Methods. *Translation & Interpreting*, 4/1, 38–55.